

MÁRKUS BÉLA

Röpiratok változatai

Csoóri Sándor a hatalom látóterében

2. rész

MÁRKUS BÉLA (1945) Debrecen

1959–1967

Az Irodalmi Adattár szerint Csoóri 1958 és '68 között szabadfoglalkozású volt – amikor 2005-ben Mátraházi Zsuzsa kíváncsiskodott, hogyan tudott megélni, azt válaszolta, mindig a mellékeseiből élt, sokat dolgozott a rádióknak „arctalanul, kölcsönkapva mások nevét”, hisz „1956 után hat esztendőig nemigen jelentem meg folyóiratokban”. Különös, hogy a pályának erről a fél évtizedéről mégis a folyóiratok története őrizte meg a legtöbb dokumentumot. Készítőik nem sajtó- vagy irodalomtörténészek voltak, azaz műfajuk nem kritika, tanulmány vagy esszé, hanem feljegyzés, jelentés. A bennük foglaltak sokkal inkább azt fedik fel, hogyan viszonyult a hatalom Csoóri Sándorhoz, semmint hogy hogyan viszonyult ő az „új kurzushoz”.

Az első irat! 1960 legelejéről való, Aczél Györgynek szóló minisztériumi feljegyzés, Pál Ottó főelőadó fogalmazásában. Arról számol be, hogy a költő a Fejér megyei Nagyhörcsög-pusztán találkoztartott, és az *Ördögpilléből* olvasott fel néhány verset. A résztvevők közül néhány egyetemistának az volt a véleménye, hogy az *Anyám fekete rózsá* néhány sora – „Anyámra durván szólnak / jött-ment idegenek? / Anyám a ijedtségtől / dadog és bereked. /.../ Gépek, gyártmányok zengnek / csodáktól szélütöttek, / de egy se futna hozzá: / segíték, azért jöttem” – hátráltatja, azaz akadályozza „a mezőgazdaság szocialista átalakítását”. Vita robbant ki, már nem a téesz-szervezésről, hanem 1956 októberének megítéléséről. A feljegyző főelőadó értékelő beszámolója: az egyetemisták „jól megtanulták a leckét, és nagyon helyesen érvelve kiokították Csoórit és a jelen lévő, mélyen hallgató pedagógusokat az ellenforradalmat kiváltó okokról, Rákosinak és csoportjának hibáiról, Nagy Imre és csoportja példátlan árulásáról, az ellenforradalom hazai fő erejéről, a belső reakcióról, valamint az ellenforradalmi felkelés legerősebb tényezőjéről: a nemzetközi imperializmusról. Csoóri azt válaszolta, hogy jó nekik, ha ezt értik, mert neki ez nem ilyen egyszerű. Szerinte a nemzet- és gondolatvilágában lévő indulatok robbantották ki az ellenforradalmat. A nemzetben meglévő hangulatot az írók tudták felfogni, mert sokkal szorosabb kapcsolatban állnak a néppel, mint bárki. Primitíveknek és aszkétáknak nevezte az egyetemistákat, és erre a fiatalok egy része kivonult a teremből.” A feljegyzés szerint a költő úgy vélekedett, '56 októberében „csupán egyes vezetők tudták, hogy ellenforradalom van, s talán még azok, akik a saját primitív, személyi élményeik és érdekeik alapján jöttek rá”, minek utána kijelentette: „Magyarországot kommunisták vezetik, és ő szocialistának érzi magát”. A feljegyzés végül summázza, ki mindenkinek ártott a József Attila-díjas költő: az egyetemistáknak, a pusztai tanítóknak, az Írószövetség tekintélyének és „saját írói, költői egyéniségének és hitelességének is”. Javaslat: „Éppen ezért egy életre szóló emlékeztetést kellene adni Csoóri Sándornak.”

Ha Aczél György azon nyomban nem fogadta is meg a tanácsot, az bizonyos, hogy a költőt egy életre szólóan figyelte – esetleg: figyeltette –, a látómezejében tartotta. Ugyancsak 1960-ból való a Tájékoztatási Hivatal dokumentuma: *Feljegyzés Naményi Gézának a Kortárs című folyóiratban előfordult sajtóhibáról* – készítője Diószegi András helyettes szerkesztő. A szocializmus talán legmulatságosabb, egyben legszánalmasabb sajtótörténeti esetének a főszereplője is Csoóri volt, pontosabban nem is ő, hanem a *Vért és virágot* című, a folyóirat augusztusi számában megjelent verse, ennek is két sora: „S ti szemem foglyai: erdők és madarak, / Együtt leszünk majd a semleges hazában”. A „semleges” szó szemet szűrt a szerkesztőknek, s javasolták, kérték a szerzőt, cserélje ki a „partatlan” szóval. A költő beleegyezett, a szerkesztők örültek, ám örömük csak a szám megjelenéséig tartott: a „partatlan” helyett „pártatlan”-t szedett a nyomda. Apróság, hogy a hibát E. Fehér Pál technikai szerkesztő vette észre, ám hiába tartott hónapokig a vizsgálat szerkesztőségben, nyomdában, kiderítetlen maradt az ékezet felrakója mint a hiba elkövetője.²

A következő esztendőben, 1961-ben a tavalyi feljegyzés címzettje lett egy személyben a feladó s a feljegyző: a *Naményi Géza feljegyzése Kállai Gyulának a Kortárs folyóiratról*, tárgya Csoóri *Falu, szélfújásban* című, a folyóirat májusi számában közölt szociografikus írása. A Tájékoztatói Hivatal elektromérnök végzettségű elnöke tájékoztatja a minisztertanács első elnökhelyettesét, hogy a Kortárs „ismételten közöl politikailag kifejezetten káros novellákat, verseket, cikkeket”, s közülük a *Falu, szélfújásban* „vitathatatlanul káros politikailag olyannyira, hogy az ellenség gyorsan fel is használta”. A müncheni Új Hungária, valamint az ausztráliai Független Magyarország ezzel foglalkozó cikkét hozza fel (és csatolja) bizonyásgul. A külföldi hetilapok azért méltatják Csoóri riportját, mert a magyar mezőgazdaság kollektivizálásáról mint befejezett tényről tudósítva bemutatja, „ami a »hurrá-optimizmus« és a statisztika mögötti valóság”. Naményi kifogásolja Sánta Ferenc *Föld, csillag* című novellájának és Benjámin László *Arany Jánoshoz* című, 1957 szeptemberében írott versének egyidejű közlését is. Ezután még szükségét érzi, hogy emlékeztessen: Csoóri „személyével (illetve írásaival) nem először vagyunk kénytelenek foglalkozni”. Főlemlegeti a *Vért és virágot* esetét, megtoldva azzal, hogy „véleményünk szerint – még a nyomdahiba kijavítása után sem lett volna közölhető”. De a nyomdai szócsereit illetően rosszul emlékszik: „...együtt leszünk-e majd a parttalan – első nyomásban: párttalan – hazában, ott lenn a földben, egy köztársaságban...” Ám ennyivel sem elégszik meg, éberségét s hozzáértését bizonyítandó zárásul visszatér Csoórirra, írván: a *Pusztá az Orgonásdomb alatt* című cikkét is „kifogásoltuk több káros részlete miatt”.³

A két, több „káros részletet” tartalmazó riportszociográfiát nemcsak a külföldi ellenség, a nemzetközi imperializmus használta fel, felhasználta ismét a szerző is: ezek lettek első szociografiai könyve, az öt írást tartalmazó *Tudósítás a toronyból* (1963) nyitó darabjai. Hogy a Tájékoztatói Hivatal a Kiadói Főigazgatóságot figyelmeztette-e a veszélyre, feljegyzések híján kideríthetetlen, mindenesetre nem akadályozta meg az újbóli megjelenésüket. Mint ahogy a *Menekülés a magányból*, a harmadik verseskötet kiadását sem gátolta meg az a jelentés, amelyik 1962. március 30-án íródott, *Feljegyzés Kornis elvtársnak. Tárgy: Csoóri Sándor verseinek kézírata* címmel. Tóth Gyula főelőadó előbb jelenti Kornis Pál főigazgató-helyettesnek, hogy „Nem szimpatikus költészet ez a Csoóri Sándoré”, aztán emlékezteti, hogy az *Élet és Irodalom* egyik számában *Odaadás és elítélés* címen Csoóri vallott a költői felfogásáról, és ott hangsúlyozottan fejtegette, „látnom kellett, hogy az a közvetlen közéleti költészet, melyre fiatal koromban fölesküdtem, számomra járhatatlan út”. A feljegyzés írója ahhoz még nem fűzött megjegyzést, hogy a vallomástevő a maga „belső vívódásait” a Vörösmartyéval és Eluard-éval vetette össze. Ahhoz azonban igen, amikor bizonygatni kezdte, hogy „a szocialista költészetnek, de úgy is mondhatnám, hogy a modern költészetnek” leltárba kell vennie a rosszat, hogy végül jóváírassuk: a főelőadó szerint a kötet „valóban a leltározás szándékával állott össze”, ám „a leltárba csak a hiányt vette fel, és nem adott számat a tartozásról, csak a követelésről”. Diagnózisa: „Vívódásai, gyötrelmei nem megalapozottak, nem tudjuk, hogy milyen fájdalmak gyöttrik őt.” Az viszont tudható, mert nyilvánvaló, hogy „szinte kétségbeesetten tagadja meg múltját”, s itt nyilván az ötvenes évek elején írt pozitív lírájára gondol: „Nem akarok semmire emlékezni, / csak arra, ami ezután lesz, ami ezután lehet. / Fejet hajtok jövődő létem előtt, / mert az még nem én vagyok, az még a mindenség maga”. A kórisme így folytatódik: „A pillanatnyi hangulatok az örültségig fokozzák világ-utálatát”, és leletként egy verssort mutat fel: „Nekem kevés a téboly, hogy magamra találjak”. Végkövetkeztetés: „Szomorú és leverő hangulatot ébreszt az olvasóban Csoóri lírája.”⁴

Hiába volt az elmarasztaló vélemény tehát, a verseskötet mégis megjelent, sejtetvén, hogy a művelődéspolitikai különböző szervei, intézményei között nem volt teljes az összhang, s hogy az egymás mellé, nem pedig egymás fölé rendelt hivatalok, igazgatóságok megteremthették a maguk számára az önálló döntés lehetőségét. Felelősséget, persze, kellett vállalniuk érte. A szorosabb együttműködést alighanem az is gátolta vagy hátráltatta, hogy az írások véleményezése – mint láttuk – „zárt, bizalmas” iratok dolga volt, s az új kurzusban a régihez képest jóval ritkábban folyt a nyilvánosság terein. Előreugorva az időben, de csak két évet, lényegében ugyanaz történt Csoóri útibeszámolójával, amely 1965-ben *Kubai napló* címmel önálló könyvként jelenik majd meg, ami a verseskötetével is. *Naményi Géza feljegyzése Darvasi Istvánnak a sajtóban tapasztalható nem kívánatos jelenségekről* 1963. december 7-i dátummal az Új Írás novemberi számában közölt második rész ellen emel kifogást, azzal a különbséggel, hogy amit a korábbi jelentések „károsnak” minősítettek, itt „nem kívánatosra” szelődül. A Tájékoztatói Hivatal elnöke most nem a minisztertanácsot veszi

célba, hanem az MSZMP KB agitációs és propaganda osztálya helyettes vezetőjét. Kapott megbízását teljesítendő 13 pontba foglalja az egyes lapok, sajtószervek munkájában előfordult, szerinte – így, egybeírva – „nemkívánatos” tendenciának mutatkozó jelenségeket. Az egyes pontokhoz többnyire kommentárt fűz, a Csoórral foglalkozó 9. azonban csak néhány idézetet emel ki a kubai úti naplóból. A megjegyzés nélküli feljegyzés idézetei: „Tagadhatatlan, a kapitalizmusnak is megvan a maga eszméje. De mi ennek az eszmének a maximuma? Egyrészt a szakadatlan termelésre és a szakadatlan vásárlásra való csábítás, másrészt az, hogy van hatalmuk ezt az életformát mindenkor megvédeni. Ha meggondolom, mindkettő negatív eszme. Állapotörző és védekező. Nem is lehet más? A szűkölködéstől, az aszkézistól megszabaduló nemzetek sorsszerűen idehanyaglanak? A jóléti társadalmak végül kultúraellenessé válnak? Egy idő után majd a szocializmus is?” – „A zárógyűlés minden mozzanata az ország fölfokozott idegfeszültségéről és hangulatáról tanúskodott. A nyüzsgés, a lobogás, a túlfűtöttség, az öröm ugyanolyan volt, mint nálunk a felszabadulás után. Ezerötszáz népművelő volt jelen az ország minden részéből – hozzá kell tennem, nem funkcionáriusok voltak. Megfigyeltem, hogy élénkséggel és tapssal elsősorban mégis a politikai és harcias szölamokat jutalmazták. Ez kiábrándított.” – „A szovjetek ellen kipattanó ellenszenv odaérkezésünkre már elcsitult. Hetek óta először csattant fel őszinte taps, amikor művelődésügyi küldöttségünk elfoglalta helyét a zárógyűlés elnökségében.”⁵

A pártközpontba küldött jelentés nem akadályozta meg az útirajz kiadását, csak – feltehetően – a kézirat beadásától a megjelenéséig hosszúra nyújtotta az időt. Csoóri ötödmagával – Galgóczi Erzsébet, Györe Imre, Pándi Pál és Tatay Sándor társaságában – 1961. december 16-án kelt útra, a háromhetes látogatásról szóló beszámolóját 1963-ban és '64-ben folytatásokban közölte az Új Írás, ám mielőtt még könyv alakban is napvilágot látott volna, a folyóiratközlések nyomán Dobozy Imrénnek, az Írószövetség főtítkárának „tűnődnivalója” támadt, mégpedig Csoóri egyetlenegy mondatáról. Ez így hangzik: „Sőt, még azt is elhallgatom, amit a magam nevében tudnék mondani a kubai nőkről, mert utólérhetne a vád: nem azért küldtük ki állami költségen, hogy a nőket bámulja, hanem azért, hogy kigyógyuljon politikai ingatagságából, hogy revizionizmusát mint hámló kígyóbőrt levesse, s forradalmárként térjen haza.” A költő-utazó szinte biztos, hogy nem valami mély önvizsgálat, önelemzés nyomán mondta politikailag ingatagnak s főleg pedig revizionistának magát – tréfásan, mintha egyetértene vele, elfogadta azt, ahogy mások, a hatalom, a politika minősítette például zárt, bizalmas jelentéseiben. A magában tanakodó Dobozy is elfogadni látszik a mások fogalmazta minősítéseket, de csak az ingatagság és a forradalmiság viszonyán mészlik el, számvetésre serkentve: „Az ellenforradalom óta eltelt hét esztendő számszerűen és minőségileg is elég bizonyossággal szolgált a tekintetben, hogy akik rászorultak, itthon – pontosabban, csak itthon! – szabadulhattak meg ingatagságuktól, téves nézeteiktől, és itthon nőhettek forradalmárrá, sőt, a korábbinál gondolkodóbb, tudatosabb, korszerűbb forradalmárrá. A dolog lényege voltaképpen az, hogy az ember kinek ad igazat: a forradalomnak-e, vagy önmagának?” – történelmi futamát nem ezzel zárja, hanem útmutatással, hogyan lehet megszabadulni a téves nézetektől. A vállálva a vállhoz zárkózó emberrel példálózva írja: „S az egyéniség tudatos alárendeltségén ma Magyarországon egyetlen gondolkodó ember sem a kritikátlan, szolgálai engedelmességet, nem a báva nyájszellemet érti, hanem azt, amit kell: felismeri-e az ember léte nagy kérdéseinek egyetlen megválaszolási lehetőségét, a szocialista forradalom objektív tartalmát, vagy nem?” Végül anélkül, hogy az útirajz stílusáról, eseményeiről akár egy szót is szólna, a szerző méltatásába kezd. Felemás módon: dicséri szenvedélyes igazságkeresését, felrója viszont, hogy „nem eléggé a közérvényű igazságot, a társadalmi” keresi, s hogy nem adja fel tévedéseit, így pedig nem képes felemelkedni a forradalmárnak arra a „korszerű magaslataira”, „ahonnan mérve a résznek csak akkor lehet igaza, ha beilleszkedik az egészbe”.⁶

A könyvet megjelenése után sem szűntek meg ideológiai-politikai dogmák és szempontok alapján bírálni: a szerző Bakonyi Istvánnak panaszkodott arról, hogy a Népszabadságot négy ízben is rászabadították – ennek az Agócs Sándor összeállította *Csoóri Sándor bibliográfiájában*⁷ nem lelmi nyomát –, és hogy Déry G. A. *úr X-ben* című könyve mellett az övé volt „több ízben is a bikavadító irodalmi mű”. Megszóltak azonban más hangok is: Csák Gyula éppen az *Élet és Irodalomban* méltatta, kiemelve az író „sajátosan szuverén gondolkodásmódját”, továbbá, hogy mindenütt a fontos tartalmakat próbálja kihámozni, így eshet meg, hogy „írás helyett, statisztikai közlések és tájrajz helyett eredeti művet kaptunk: egy magyar író érzéseinek és gondolatainak leírását, amelyek történetesen a Kubában tett utazás alkalmával születtek”. S ez, teszi hozzá, irodalmunk szempontjából nagyobb

nyereség.⁸ Farkas László tömör véleménye: „A nagy hagyományú, sorvadó magyar esszé utóda és ébresztője, okos és költői monológ, szertelen útikalauz a költői intellektus kalandozásairól.”⁹

A méltatásokat védőbeszédeként is értékelhette volna Csoóri, ha tudja, hogy az MSZMP Politikai Bizottsága 1966-ban megtárgyalta azt a „belső ellenséges erőkről” szóló belügyi jelentést, amelyben már – Gyurkó Lászlóval együtt – név szerint említik, mégpedig mint „egy harcias, kommunista mezbe bújt nacionalizmus” ifjú képviselőjét. A jelentés szerint feltűntek a balosok, eltűntek a rendszerellenes népiek, a revizionisták pedig – akik közé, ugye, úgy vélte a *Kubai napló* szerzője, őt is sorolták – beilleszkedtek a rendszerbe. Az 1966-os jelentést a hat évvel korábbival, a „belső reakció elleni harccal” foglalkozóval összevető Ständeisky Éva úgy gondolja, Csoórit és Gyurkót mint egyre népszerűbb írókat nyilvánvalóan az 1956-os szereplésük miatt sorolták a rendszer ellenségei közé, noha nem minden pártvezető vélekedett így. Például Szirmai István, a Központi Bizottság ideológiai titkára sem. Ő a „kiöregedett” írókkal hasonlította össze Csoóriékat: „Teljes meggyőződéssel állítom – mondta –, hogy ezek az emberek sokkal, sokkal inkább szocialisták, mint Németh László, Illyés Gyula, Veres Péter és a többi.”¹⁰

Erős a gyanú, hogy az '56-os szereplésnél – ami miatt semmiféle sújtás nem érte Csoórit – súlyosabban esett a latba az *Iszapeső* ügye, azé az 1965 februárjában a Kortársban megjelent alkotásé, amely – ahogy Hatvani Dánielnek mondta – rárogyasztotta az eget. A maga sem tudja, milyen műfajú, novellának, szociográfiának vagy a kettő ötvözetének tartható írás egy falusi lány öngyilkosságának okát boncolgatva ábrázolja s elemzi a mezőgazdaság erőszakos átalakításának lelki s szellemi következményeit. Hőse, az író jellemzése szerint a „szövetkezetből kimaradó tanyasi Koppany”, a régi szokások és értékek őrzője, a családja fölött zsarnokoskodó apa, akit nem rendít meg a lány halála, a tragédia. „Csoóri ószövetségi történetet mond, olyan esztendőkből, amikor már újszövetségnek kellene íródnia” – jellemzi igen találóan az elbeszélést Tarján Tamás, amikor tizenhét esztendővel a megírása után az *Iszapeső* könyv alakban is megjelenhetett.¹¹ A kulturális politika irányítóit nyilván nem a bibliai példák foglalkoztatták, amikor az író tisztelettel sújtották, a maga felállította „rangsorban” pályája három eltiltása, szereplési, megjelenési tilalma közül a legelviselhetetlenebbel. Az okok ez esetben is egy feljegyzésből tárulkoznak fel. Írója Köpeczi Béla, ebben az időben az MSZMP Központi Bizottsága kulturális osztályának vezetője, dátuma: 1965. február 17., ismerős címe: *Feljegyzés az irodalmi folyóiratokban jelentkező káros jelenségekről*. A februári számok különböző témájú és műfajú írásaiban olyan részletek „sűrűsödtek össze – kezdődik az irat –, amelyek alkalmasak a felszabadító Vörös Hadsereg (és a Román Hadsereg), illetőleg a hazánkban tartózkodó szovjet csapatok lejáratására; sértik az irántuk tanúsítandó testvéri érzületet és egyoldalúságukban a történelmi igazságot is”. Ez tehát a fő baj, részletezve: „Kötekedő, erkölcstelen, a magyar rendőrségtől szervilisen kiszolgált szovjet katonák, tisztek Csoóri Sándor *Iszapeső*, Pintér Tamás *Láncreakció* című elbeszélésében; a németek igazságtalan kitelepítésének részletezése Veres Péter *Mi van a faluban?* című visszaemlékezésében, a »megszálló« román csapatok rekvirálásának részletezése Galambos Lajos *Zsilipek* című írásában.” „Az ilyen és ehhez hasonló jelenségek... közvetlen irodalompolitikai beavatkozást tesznek szükségessé” – folytatódik a feljegyzés, külön kitérve Csoórira. „Tarthatatlan állapot – jelenti ki (fel) az osztályvezető –, hogy a már korábbi írásaiban (*Kubai napló*) is politikai oldalvágásokkal élő Csoóri Sándor *Iszapeső* című riportja olyan ösztöndíj-támogatással született, amely a falu szocialista átalakulásának ábrázolását lenne hivatott segíteni. Éppen ezért Csoóri Sándortól az ösztöndíjat megvonjuk.” Ezen túl: „Az ösztöndíj megvonása mellett Csoóri Sándorral közölte a Művelődésügyi Minisztérium Irodalmi Osztály, hogy a jövőben írása csak abban az esetben jelenhet meg, ha azt előzőleg bemutatja – ismétlés következik, sajnos – a Művelődésügyi Minisztérium Irodalmi Osztályának, és ahhoz engedélyt kap.” Hogy a közlés feltételeinek „műveletsora” maga a cenzúra, ennek is az előzetes formája, a feljegyző természetesen tudja, de nem jegyzi meg.¹²

Az egyenes beszéd hiányát, nyersebben a „köntörfalazást” rója fel az emigrációs Irodalmi Újságban Badics István is,¹³ azon gúnyolódva, hogy a Népszabadság névtelen glosszáírója – azaz, szokás szerint, a szerkesztőség véleményének megfogalmazója – nem az „orosz katonák” lefestését, a „kötelező pártudvariasság” megsértését hányja az *Iszapeső* szerzője szemére, hanem hogy faluábrázolása „mellőzi a valóság áramlásait, fejlődéstendenciáit, dinamikáját”, ezért „a statikus és egyoldalú paraszti életkép nyomán hamisan hangzanak a ráépített szociográfiai általánosítások”. A pártlap *Közbeszólás* című cikke jól példázza egyrészt a nyilvánosságszerkezet hatalom okozta eltorzu-

lását, másrészt, tudományos fogalommal szólva, az „egyirányú kommunikációnak” az elvárttal éppen ellentétes hatását, következményeit. Eleve torzuláshoz vezet, hogy a nyilvánosság alanyai, a közönség (az olvasók) elől bizonyos információk, hatalmi döntések, vagyis a nyilvánosság tárgyai el vannak zárva, hozzáférhetetlenek. Így nem lehettek tisztában vele, hogy a glossza elhallgatja a párt szerint az esztétikainál súlyosabb politikai hibát, a szovjet katonák Kőpeczi elítélte lejáratását. Azzal még kevésbé, hogy a társadalmi nyilvánosság hivatalosan gyakorolt, bár ki nem hirdetett normái szerint ez tabusértésnek számított: a tiltott témák felsorolása elmaradt. Az egyirányú kommunikáció nem számít az üzenet vevőjének, címzettjének válaszára, reflexiójára – szemben a többirányúval, ahol igen –, az *Iszapeső* esetében az történt azonban, hogy a pártlap cikke ráirányította az elbeszélés olvasóinak figyelmét a tabutémára is. „A nyilvánosság formai oldala azt mutatja, hogy a közéletileg fontos és aktuális kérdésekből mi a megközelíthető, tartalmi oldala viszont arra is kiterjed, hogy mi az, ami egyáltalán nem kap publicitást” – Angelusz Róbert meghatározása¹⁴ értelmében a cenzurális eljárás is a nyilvánosságra tartozott volna. Mint ahogy tartozott is több hasonló ügy évekkal később, amikor – Hankiss Elemér fogalmával¹⁵ – a második társadalom megteremtette a saját második nyilvánosságát, nemcsak önmagáról tudósítva, hanem az első társadalom rejtett vagy – ahogy a feljegyzések, jelentések „fejlécén” szerepel(t) – „zárt, bizalmas” területeiről is. Nyilván nem egyedül az *Iszapeső* hivatalos fogadtatásának hatására, hanem több más tényező egybejárásának, együtt hatásának következtében Csoóri esszéiben ez idő tájt, a hetvenes évek közepevége felé jelennek meg egyre sűrűbben a nyilvánossággal és kommunikációval kapcsolatos kétségek és kérdések. Ekkor erősödik fel bennük a szándék – kivételesen egy 1985-ből való írását, *Az asztalt idézve* –, hogy meg kell szabadulni az ötvenes–hatvanas évek közérzületétől, aminek kiváltója mi más lehetett, mint „a Politika csukott ablakok mögötti fajtalanokodása a Sorssal”. Kinyitni az ablakokat, rálátást teremteni a dolgok folyására. Ahogy az 1976-os *A pályakép zavarai* fogalmaz: hitt abban, hogy küldetése egyetlen föladata összpontosul: „megszüntetni a távolságot a fölsimert igazságok és a kimondható igazságok között. A félig kimondott mondatokat vallatóra fogni: mi az, amit még mindig eltitkolnak?” Szakítani – a *Kórház után* (1979) szavaival – a „kidekázott népfrontos megfontolás” írói s szerkesztői gyakorlatával, véget vetni „az elhalasztás műfajának”, amelyet „a vaskosabb igazságot majd holnap írjuk meg” önáltatása éltetett. Nem szabad megszokniuk, amire az ötvenes évek – és a hatvanasok? – szoktattak, *A félig bevallott élet* szerint, hogy mindig kevesebbet mondjanak annál, amit éreznek, tudnak, gondolnak, „kevesebbet a mindenkori valóságnál, mert ha csak egy fél szóval is többet mondunk a megengedettnél, veszélybe sodorjuk a lehetőséget”.

Ami a hetvenes évek közepén – lásd ismét *A pályakép zavarait* – már megszűnt önismereti és alkotói dilemma lenni, nevezetesen, hogy a „lelkéért” egyforma erővel harcoló politikum és esztétikum közül melyikhez „húzzon”, azt egy évtizeddel korábban kezdte úgy eldönteni: mindkettőhöz. Erre s egyúttal munkássága egészének alakulását, irányát befolyásoló elhatározásra készíthette – egy jóval későbbi esszéje címét idézve – a műfajok őrségváltása is. Az, amelyet a szociográfia, szociografikus elbeszélés filmnovellára, forgatókönyvre való felcserélésével végrehajtott. Több érv szólhatott e döntés mellett. Feltűnő, hogy egy hivatalos irat is talált okot rá. *Az Előterjesztés. Az élő magyar irodalom kiadásának fő vonásai az 1965-ös tervekben*¹⁶ feltételezi, hogy néhány emlékezetes vita, például amilyen Csák Gyula *Mélytengeri áramlása* és Csoóri *Tudósítás...-a* körül kialakult, „elriasztó hatást tett a műfaj művelőire”. Érdekesnek tartja, hogy „Csoóri Sándor is elállt a Szépirodalmi Kiadónál tervezett új szociográfiája megjelentetésétől”, valószínű amiatt, mert a viták során tisztázódott, „a mai szociográfia nem tarthatja fenn a hatalommal szembeni ellenzékiességét, amelyet egy más korszakból, a Horthy-fasizmus évtizedeiből hozott át jelenünkbe”. A szocializmus viszonyai között a szociográfiára „új, a néphatalom támogatásának feladatai várnak” – fogalmazza meg az előterjesztés. Alaposabb kutatómunkát kívánna annak eldöntése, hogy valóban Csoóri állt-e el a közléstől, vagy az történt, amit Hatvani Dánielnek adott interjúban tár fel, nevezetesen, hogy amikor a *Magyarország felfedezése* sorozat elindult, beküldte a kiadóba öt, halálba torkolló „drámai történet” vázlatát, ám ezeket „egy tollvonással kihúzták a könyvsorozat tervéből”. „Ekkor mondtam le véglegesen a szociográfiáról” – tette hozzá.

Túl azon, hogy a *Tízezer nap* (1964), illetve a *Földbott kő* (1969) forgatókönyvei – az előbbi Gyöngyössi Imrével és Kósa Ferencsel, az utóbbi Sára Sándorral közös munka – társadalomrajzokat és kritikai szellemüket tekintve szociografikus jellegűek, a filmhez fordulásnak megvolt a maga előnye. A legkevésbé sem az, hogy a viták csendesebb, simább területére ért volna itt, hiszen

– a filmírói szerepét taglaló *Egy félfordulat hátrafelé* beszéli el – mind a két filmet évekig elhúzódozó, „művészetellenes alku segítette a közönség elé”. Alku a „főhatósággal”, hogy a művekben ábrázolandó tragédia „a rendszert feketítene be; hogy a politikai rend akkori állapotán ejtene foltot”. Az esszé – 1978-ban! – cenzúrárt emleget, ennek is a legravaszabb formáját, a „múlt idejű dramaturgiát”, és hogy a dramaturgiák előtt „egy történetnek sosem az esztétikai mezeje tárul föl”, hanem a politikai. Megrendülés helyett megfontolás, „taktikus lépegetés egyről kettőre”. A „politika megengedő módjától” függeni: közös tapasztalata tehát szociográfusnak s filmírónak, mégis van különbség közöttük, ideértve a költőét is. Az eltérés a viták, alkuk közegeiben, környezetében volt; hogy a hatalom hatásai, hivatalai „zárt, bizalmas” formában fogalmazták-e meg a fenntartásaikat, vádjait (úgy, hogy maga az érintett sem tudott, tudhatott róluk, legfeljebb, ha behívták), vagy legalább egy közösség, adott esetben egy alkotócsoporthoz tartozó vita, alakult ki kényszerdialógus. Ott voltak aztán az ekkortájt fellendülő filmklub-mozgalom találkozói, a nyilvános beszéd alkalmai, a többirányú kommunikáció lehetőségei. A feljegyzések, jelentések hatalmi műfajok, nem azt példázták, hogyan szegül szembe az író a hatalommal, hanem fordítva, a hatalom, a szemtől szemben való vitát nem vállalva, az alkotóval. A közönségtalálkozók a vélemények nyílt ütköztetésére kényszerítették a hivatalosságot, az állam, a párt képviselőit. Közös latolgatásra, hol húzódnak az igazságok kimondhatóságának határai. A filmírónak biztos bátorítást adhatott a *Tízezer nap* cannes-i rendezői nagydíja, itthon pedig az a siker és érdeklődés, amelyet a többi film, az *Ítélettől* (1970) a *Nincs időm* (1972) át a *Hószakadásig* (1974), majd a *80 huszárig* (1978) kiváltott. Egyébként is, legalább a hatvanas évek elejétől, ha nem régebről már nyilvánvaló, hogy Csoóri „közéleti tényező lett, személyiséggé változott”. Mégpedig elismertté, megbecsültté. Az interjú készítő Bertha Bulcsu jelenti ezt ki 1976-ban, miután némileg csipkelődve azon morfondírozik, partnere miért szólal fel mindig az írószövetségi üléseken, gyűléseken, mikor éppen úgy tudja, mint ő, hogy író társai ettől még nem írnak se jobb, se rosszabb műveket. „Indulatosan szólal fel – állítja –, mert hisz az ügyben, amit képvisel. Ez az ügy a szocialista Magyarország ügye, s benne főképp a parasztok és a népi hagyományok ügye.” Hogy az ügyek köre mennyire bő volt, s mennyire bővült ki, a következő egy évtizednyi idő árulta el.

1968–1979

Mindenesetre 1968 augusztusában Csoóri nem a parasztság képviselőjeként vagy a népi hagyományok ápolójaként hívta fel magára a figyelmet, hanem egy olyan akció szervezőjeként, amelyik ha eredménnyel zárul, egészen biztosan nemzetközi visszhangot vált ki. Világlapok tudósítottak volna arról, hogy két magyar író, Gyurkó László és Csoóri Sándor az ellen tiltakozva, hogy 20-án éjjel szovjet csapatok lépték át Csehszlovákia határait a Varsói Szerződés lengyel, magyar, keletnémet és bolgár haderejének támogatásával, aláírásokat gyűjtöttek, és olyan jeles alkotók adták a nevüket a memorandumhoz, mint Jancsó Miklós vagy Hernádi Gyula.

S a lista lényegében ezzel véget is ér, hiszen nem ismerős sem a többi esetleges aláíró neve, sem magának a Gyurkóé fogalmazta tiltakozásnak a szövege. Mintha ismételte volna magát a történelem, hiszen ez az akció ugyanúgy dokumentálatlan maradt, mint az ENSZ ötös bizottságához küldött levél. Maga Csoóri sem tér ki rá vallomásaiban, emlékezéseiben, Kiss Ferenc *Naplójából* tudható, hogy Aczél György egy társaságban még öt év múltán is felrótta a – jelen nem lévő – költőnek ezt a vétkét, hozzátéve, „mégiscsak jó érzés, hogy egyetlen magyar író nem akadt, aki 56 után 12 évvel aláírt volna. Pedig 56 telén 7 magyar író volt mellettünk”.¹⁷ Ha csupán Hernádi személyében, de mégiscsak akadt író, legalábbis Révész Sándor szerint, aki monográfiájában¹⁸ meg nem nevezett forrásokra hivatkozva adja elő a sikertelen akció rövid történetét, kiemelve, hogy „a tiltakozás nyilvánosságra hozatalát személyesen Aczélnak sikerült megakadályoznia”. Mégpedig úgy, hogy rábeszélte Gyurkót az aláírásgyűjtés leállítására. Másutt is olvasható anekdota: az MSZMP KB kulturális titkára, az ekkori Aczél, állítólag azt mondta, ő maga szervezné az aláírásgyűjtést, ha szabad ember lenne. Talán ennek szellemében a tiltakozás kiötlőinek nem járt büntetés, sőt, mint Révész is megjegyzi, Gyurkó és Aczél „hosszú bizalmi kapcsolata” kezdődött el a lebeszéléssel. A kapcsolat következtében az író hozzákezdhetett a Huszonötödik Színház megalapításához, és az induláskor, 1970-ben az igazgatói széket foglalhatta el. Kiss Ferenc *naplójában* szerepel,¹⁹ hogy úgy volt, Csoóri lesz a dramaturg, de – nincsenek feljegyzések, leiratok az ügyről – mégsem lett.

Talán mert a filmírás és a helyszíneresések, majd forgatások kötik le az idejét, 1969-es hivatalos iratokban nem lelni nyomát annak, hogy összetűzésbe került volna a hatalommal, a művelődéspolitikával. A következő évben viszont már ismét ott szerepel a neve azok között, akikről a pártközpont jelentést kér s kap. Egy engedély nélkül tartott összejövetelen vett részt; a találkozót szervezőjét, Horgas Bélát rendőrhatalósági figyelmeztetésben részesítették. A május legvégén Leányfalun tartott megbeszélésen annak az *Eszmélet* címen tervezett lapnak a munkatársai és szimpatizánsai jelentek meg, amelynek elindítását két évvel korábban Aczél szóbelileg támogatta, s amelynek két próbaszámát '69 őszén nyomdába is adták, ám meg nem jelenhettek. Az esetről beszámoló Révész-monográfia²⁰ felsorolja, a lap tervezői ki mindenkit nyertek meg elképzelésüknek: Nemes Nagy Ágnestől, Tandori Dezsőtől, Mészöly Miklóstól és Orbán Ottótól kezdve Tornai Józsefen, Ágh Istvánon, Kormos Istvánon, Csurka Istvánon át Csalog Zsoltig, Petri Györgyig, Örkény Istvánig és Csoóriig. 1970-ben a rendőri szigor talán annak a szándéknak akarta elejét venni, amit Csaplár Vilmos fogalmazott meg, az *Eszméletet* gondolva el Magyarország első „irányzatlapjának”. Vagy Nádás Péter javaslata váltotta ki: a lapnak fenn kell tartania „a feszültség, a kétely, a szorongás permanens állapotát”.

Csoóri ugyanebben az esztendőben más ügyben is magára vonja a politika figyelmét, most a részvétele helyett a részvétele megtagadásával. Amikor az ország „felszabadulásának 25. évfordulója” alkalmából az Új Írás körkérdéseket intéz az íróközösséghez, nem válaszol, de ki sem menti magát. Nincs egyedül, persze, a *Tóth Lajos feljegyzése Simó Jenőnek az irodalmi folyóiratokról (1970. június 30.)* című irat²¹ tudtára adja a művelődési miniszterhelyettesnek, hogy néhány olyan jelentős személyiség, mint Illyés Gyula, Déry Tibor, Németh László, Vas István, Lengyel József és Benjámin László szintén a hallgatást választották, hasonlóan olyan, „bizonyos csoportvéleményeket képviselő írókhoz”, mint egyfelől Csoóri és Gyurkó, másfelől viszont Györe Imre, Mezei András, Galabárdi Zoltán. Így aztán tőlük nem tudhatta meg az olvasó, hogy hol és hogyan élték át „hazánk felszabadulását”, és azt sem, hogy műveik közül „melyikben sikerült a legtöbbet kifejeznie a negyedszázados átalakulásból”.

Hogy az *Eszmélet* körüli – az egyik író szavaival – sötét rendőrségi ügy befolyásolta-e a körkérdés kikerülését, eldönthetetlen. Lehet, a vallomástételre, önelemzésre egyszerűen nincs ideje – készül ugyanis a *Nincs idő*, Kósa Ferencsel közösen, az utóbbi rendezésében. S ez a film lesz az, amelyikkel ismét magukra haragítják Aczél Györgyöt, ám mint előbb a lap dolga, ez sem kap nyilvánosságot, a magán-szféra eseménye lesz, nem a köz-szféráé. A történetet ismét Kiss Ferenc örökölte meg:²² 1973. február 20-án Király István lakásán a házigazda indítatására találkozunk Aczéllal, mint úgy egy hónappal előbb is, főleg azért, hogy egy új lap (feltehetően a majdani, 1976-ban Csanádi Imre főszerkesztésével induló *Új Tükör*) tervét, szerkesztőségi gárdájának összetételét megbeszéljék. Bár Csoóri nincs jelen – Czine Mihály viszont igen –, felmerül, vajon miért Fekete Sándort szemelték ki szerkesztőnek, s miért „siklottak át” a költő nevére. Aczél azt a magyarázatot adja, hogy az Írószövetségben „Darvas mást akar, mint Dobozy”, mást az elnök, mint a főtárgy. „De lesz lap – nyugtatja meg cinikus egykedvűséggel Kiss Ferencet –, meglássa, az sem fog változtatni a rossz helyzeten.” Közben esik szó a *Nincs idő*-ről, Király szerint „nyilvánvaló, hogy parabola, s mint ilyen feljelentés”, Kiss szerint az ellen tiltakozik a film, nehogy „a demokratizálódás folyamata megmerevedjen”, vagyis nem a rendszer ellen szól, hanem annak nyitottságáért, mobilitásáért. Aczél ekkor csak azért „zúgolódott”, hogy Kósáék fel sem hívták telefonon, úgy mond, nem hálálták meg a jószágát. Hogy mire célzott, majd csak az év vége felé derül ki, november közepén, amikor ismét Király István lakásán, Kósa Ferenc és Csoóri kezdeményezésére, Kiss Ferenc közvetítésével találkozunk vele. A Központi Bizottság titkára, egyszerűen az APO, az agitációs és propaganda bizottság elnöke még nincs jelen, amikor mintegy felvezetésként a vendéglátó felveti, a költő-filmíró a pécsi filmszemlén „valami vadat nyilatkozott” az egyetemi lapban, olyasmit, hogy „A szellemi élet utcai harcai zajlanak, csak az egyik fél pőrén, a másik acél-sissakkal, páncélosan harcol”. Arról is beszélt továbbá – nyilván számon kérően, az okokat maga sem ismerve –, hogy mért „vesztegelt” egy évig dobozban a film. Király „tanár úr” idézi Aczél szavait: „Meggyszerzem nekik az engedélyt a börtön-felvételekhez, s erre megtesznek börtönigazgatónak”, mire az idézett „dúltan, sértetten” megérkezik, felhánytorgatva, hogy így „betartanak” neki. Csoóri tagadja, hogy az utcai harcokról beszélt volna, azt azonban, amit „Aczél elvtárs” igazán nehezményez, a Konrád Györgyékkel, a belvárosi kávéházakkal való kapcsolatát, vállalja. „Nehéz időkben verődünk össze – mondja. – Megbélyegezték bennünket. Most nem hagyhatom faképnél a barátságot.”

Hogy ne mindig Csoóri vallomásai szolgáljanak alapul, barátjéhez, Orbán Ottóéhoz lehet fordulni. Ő beszéli el a Kabdebó Lóránt készítette életműinterjúban a Belvárosi társaság kialakulásának emlékeiben felrémli történetét. Hogy a kávéházba feltehetően egy olyan, a művelődésügyi minisztérium vagy a pártközpont által összehozott kerekasztal-beszélgetés résztvevői szoktak oda, mint aminek ugyanaz volt a célja s témája, akárcsak a Csoóri is és Fodor András is emlegette megbeszéléseknek: az új kurzusban s kurzussal „milyen alapon tudnának együttműködni” az írók. Az egyezséget lehetetlennek tartók kezdték később „munkahelyüknek” és társalgásaik színhelyének tekinteni a Belvárosit, noha tudták, a társaságot „meglehetősen sok gyanakvás” övezte, „nem utolsósorban hivatalos részről”. „Mi folyik itt? Ez valami irodalmi, netán politikai csoportosulás idegen eszmék importálására?” – idézi fel a kétségeket és gyanakvásokat Orbán, utólag is úgy látva, végig megmaradtak „nyitott társaságnak, nem másnak, mint egy kávéházi fecsegő csoportnak”, ahol Gyurkó, Tornai, Hernádi, Konrád alkotta a magot. (Csoóri a Bertha Bulcsu-interjúban rajtuk kívül még Jancsó Miklós, Vekerdi László, Kósa Ferenc, Sík Csaba, Gulyás János, Liska Tibor, Marsall László, András László, Horgas Béla, Tellér Gyula, valamint Kristó Nagy István és Sükösd Mihály nevét sorolja, az utóbbi kettőről nem tudhatta, hogy az egyik az állambiztonsági szolgálat ügynöke, a másik hivatalos vagy társadalmi kapcsolata lehetett.) A kultúrpolitika a Kabdebó-beszélgetésben hasonlóképpen tűnik fel, mint Kiss Ferenc naplójában: különbséget tesz vagy igyekszik tenni „a között, hogy kit szeret a legkevésbé, és kit” jobban. Csoórit – barátja szerint – „csak egy modernkedésbe tévedt, de azért alapjában véve egészséges és jóra való embernek tartotta, míg a rossz szellemeknek” elsősorban Hernádit, másodsorban Konrádot, harmadsorban pedig Orbánt. Ám ha „az volt, hogy Csoórinak fölkínálódott az a lehetőség, hogy ha ő leválik innen, akkor neki könnyebb lesz, akkor ő nem vált le, nem árulta el a barátait”.²³

Az irodalomprofesszornál eltöltött este a költő kedélyvilágára igen kedvezően hatott; eloldotta szorongásaitól, feltárulkozóvá tette, olyanná, amilyennek Kiss Ferenc lerajzolta: még verekedni is derével tudónak. Az este hozta felszabadultságérzet lenyomata az életmű immár megkerülhetetlen darabja, a kiadatlan iratok, művek között maradt, Aczél Györgynek szóló levél. Megírásának ötletét a közreadó Pálffy G. István is valamelyik találkozásukhoz köti,²⁴ az 1973. november 22-i dátumból viszont kikövetkeztethető vagy legalábbis jó okkal feltételezhető, hogy az alig egy hét héttel korábbi, november 14-i együttlétük volt az ösztönző. Igaz ugyan, hogy előbb, augusztus 23-án a politikus küldött a kórházban fekvő költőnek levelet – olvasható Pálffy G. könyvében²⁵ –, nehezen képzelhető azonban, és nincs is semmi utalás rá, hogy hónapokkal később erre válaszolt volna a közben felgyógyult beteg. A közvetlen hangú, „Kedves Barátom!”-mal kezdő, majd ezt a „kapcsolatunk miatt” „Kedves Sanyi”-ra változtatott megszólítás, továbbá „A viszontlátásig, sok szeretettel” záró mondat, nem utolsósorban „a várt beszélgetés” kilátásba helyezése arra enged következtetni, hogy mindketten igényelték az együttléteket, eszmecseréket.

A „Kedves Aczél elvtárs” megszólítás ugyan hivatalosan távolságtartónak tetszik, s a kezdő sorok alapján a címzett még nemigen tudhatta, azok közé sorolja-e, „akiknek a magatartását érttem, de nem helyesltem”, vagy „akikkel szövetséget szerettem volna kötni a rokonszenv megszületése pillanatában”. Aztán ahogy a különös képi világú, töredezett szerelmeket, száj elé odagurult nagy sziklát s más egyebet érvelései közé iktató stílus a kifejezés után a közlés szerepét veszi át, a levélíró szükségét érzi tudatni: elképzelt leveleinek címzettjei között „folyton ott szerepelt” – a Magának szólított – Aczél, azzal az ötlettel, hogy „kizárólag csak a kettőnk számára kitalált nyelven” írhat neki. „Egy végsőig lecupaszított nyelven, amely a mindkettőnkben munkáló önérzetet, hiúságot, vonzalmat, rokonszenvet, dühöt, használni akarásunk tagadhatatlan tényeit, sőt egymásra utaltságunk bizonyosságát és kockázatát maradéktalanul kifejezze” – foglalja össze kapcsolatuknak a személyes érzéseken túlmutató közös értelmét. Miközben mint egyenlővel, egyenrangúval beszél vele – s ezzel, ahogy Illyés *Bartókja* mondja, eleve megbecsüli, önmagát írósa „felemás bakancsával a lábamon” láttatva a partnere nevéhez még külön dicséző jelzőket kapcsol. A Balzac utcai lakos „politikus és államférfi, a mostani Magyarország egyik legfontosabb, legnyitottabb embere”, írja, mielőtt elárulná, hányszor gondolt önzően arra: „milyen kár, hogy Maga politikus és nem velünk jár egy bandában”, és itt elősorol vagy tucatnyi nevet a Belvárosi asztaltársaságból. A tényeket ugyan kerülve, ám a karakter, az alkat gyengeségeit felvillantva folytatja tovább az elismerés hangján: „milyen jó”, hogy „akad egy politikus, aki a testével, a jelenlétével, az üzeneteivel, az elfoglaltságaival politizál”. És „aki nem lép ki abból az emberi közegeből, amelyben a baráti kézfogástól a többféleképp-

pen értelmezhető hisztériáig elevenek és hitelesek az árnyalatok; akit, ha nehéz helyzetekbe sodor-nak is néha, haragja ellenére is sejti, hogy a keresztberakott szalmaszálak nem feltétlenül az áru-lás metaforái”. A keresztbe rakott szalmaszál ugyan egyszerre jelképe az önkicsinyítésnek és a ha-tástalanságnak, a hatalom dolgaiba való beleszólásról mégis fontosnak tartja értekezni, irodalom-történeti példákkal állva elő. Mégpedig – a klasszikusokét követően – a „csoda-fiú lángelmék”, Ju-hász Ferenc és Nagy László élet- és művészettelfogásával érvelve. Nem figyelte-e meg, kérdezi a címzettől, a stílust így is élénkítve, hogy kettejüknek a műve „csak úgy készülhetett-épülhetett-kerekülhetett, hogy közben ők, maguk, soha egyetlen szót se szóltak, amin a politika fönnakadt vol-na”? „Jól csinálták? Nagyon jól!” – győzi meg önmagát is, a nemzedékek közötti eltérést a művész feladatának, vállalásának kor diktálta különbségeiben sejtve. Abban, hogy Juhászék dolga a csoda létrehozása volt, az ő nemzedékéé pedig „a csoda alá lehúzódtó lét dinamikussá tétele”. Hogy mit ért ezen, mivel s hogyan dinamizálná nem is az életet, hanem a létet – kifejtetlen marad.

A „mozgékonyt” hiányolja a szellemi életből, nyugtalanokodva és örülve, mert ennek a ket-tőnek a „feszültségében” tartja hitelesnek az igazságokat, elképzeléseket és módszereket. Hiába hangoztatjuk, jelenti ki, hogy „a politikusok és az írók gondja közös, ha a munkájuk és a módszere-ik közti különbség úton-útfélen orra buktatja őket. Hiszen ami a politikus számára szükséges alkal-mazkodás – egy író számára meghasonlás”. Hozzáteszi, a szembeállítás közben inkább büntudatot érzett, mint az igazát, remélve, „a legrendhagyóbb politikusok közül való” megszólítottja nem tartja sértőnek a mondandóját. S nem is tarthatja, hiszen a személynek szóló elismerés sorai közé a költ-ő beleszólt az ország helyzetének méltatását is. A mozgékonyt hiányáról keserűen, de boldo-gan is ír – emelte ki –, mert tudja, „hogy e térség irigyelt országa még most is Magyarország, s hogy az a bizonyos, sokat emlegetett szélcsönd, amely az utolsó tízegynéhány évben ennek a népnek ju-tott – valóban idegeket körülpárnázó, ritka korszaka történelmünknek”.

„Egyszerűen csak beszélni akartam, ahogy jött, kötetlenül” – zárja levelét, amelyet megformált-sága, felépítése, gondolati és stílári igényessége nagyon is tudatosan megalkotott írásműnek mu-tat, őszintesége sem az ellenőrizetlenül, közvetlenül kitörő érzelmek tanúsítója. Fontos dokumen-tum, nem túlzás talán állítani, hogy egy tapogatózó barátság dokumentuma is – lehetett volna, ha készítője nem az íróasztal fiókjában őrzi meg, hanem postára adja, eljuttatja a címzettnek. Az ok egyelőre ismeretlen. Mint ahogy annak a másik, 1984. április 6-án íródott levelének az esetben is, hogy miért csak jó két évvel később, 1986. július 30-án küldte el Aczél Györgynek, miként a közzé-tevő Pálffy G. István kutatásai kiderítették (PÁLFY G., *i. m.*, 177–179.). A kapcsolatukat – s nem pedig a barátságukat, mert az utóbbi írt levél már a legkevésbé sem baráti hangolású – ez a két dokumen-tum zárja keretbe.

Közben elmaradtak a találkozások, nem szervezi már őket sem Király István, sem Kiss Ferenc, különben nyomuk lenne utóbbi naplójában, Aczél státusának, feladatkörének változása miatt is le-het így: 1974 tavaszától megszűnik a párt Központi Bizottsága kulturális titkára lenni (majd '82 és '85 között tölti be ismét ezt a posztot), miniszterelnök-helyettes lesz. A költő és a politikus nagy néha ha összefutnak, mint 1975 júliusában egy tanácskozás alkalmával Baján, amikor az utóbbi biz-tosítja az előbbi: „Nézze, én szeretem magát. Németh L.-nak mondtam, a fantomizálás a baj. Azt hi-szi, mi nem dolgozunk?” A fül- és szemtanú, Kiss Ferenc azon csodálkozik, miért tér vissza újra meg újra a poétához a politikus, ha pár hónappal korábban, Németh László temetésén köszönni sem kö-szönt neki. Az irodalomtörténész gyanakszik: „Szeszély ez? Fenét. »Stratégia«.”²⁶ Ennek a része az Aczélhoz húzó hatalmi körökből származó hír: Nagy Lászlót egy csoport vezérének tartják, Csoórit pedig az ideológusának.²⁷ Aztán jön 1977, a Charta '77 polgárjogi mozgalom ügyvivőjének, Pavel Kohoutnak a letartóztatása, s a világsajtó szertekürtöli, hogy harmincnégy magyar értelmiségi – Csoóri mellett például Kocsis Zoltán, Mészöly Miklós, Nádas Péter, Csalog Zsolt – nyilatkozatban vállalt szolidaritást a cseh író aktivistával. Habár Csoóri az *Iszapésó* utáni második legsúlyosabb szilenciumaként tartja számon a Charta-tiltakozás következményeit (például a Lócsei Gabriellával folytatott beszélgetésben), az aláírókkal szembeni retorziók igazából elmaradtak, legtöbbször, hogy „el-beszélgettek” néhányukkal. Okos hatalmi politizálás vagy a körülmények szerencsés körülállása, de tény, az ellenzék ily módon való fölbukkanása s a vele szemben tanúsított tolerancia nemhogy nem változtatta meg, hanem még meg is erősítette a Nyugat viszonyát a magyar politikai vezetéshez.²⁸ Csoóri sem panaszkodhatott: szinte minden évben megjelent könyve, 1977-ben *A látogató emlékei*, két év múlva kettő is, a *Jóslás a te idődről* és a *Nomád napló*. Mély nyomot hagyott viszont benne, és

emiatt nem kereste a kapcsolatot Aczéllal, hogy a politikus az aláírása miatt „földszintes Dugovics Titusznak” nevezte.²⁹ Az pedig több helyütt olvasható s az érintettek által nem tagadott, anekdotába illő eset, hogy azt kérdezte tőle az aláírókra célozva: „Maga mit keres ezek között a zsidó gyerekek között?”, Heller Ágnestől pedig ezt: „Hát maga olyan antiszemitákkal, mint Csoóri, ír alá közös dokumentumot?”

Aztán a két levél határolta időkereten belül még: 1980. február vége, a Béres-cseppek, illetve a Béres Józsefről készített portréfilm elfogadtatása, jövője dolgában találkozó Kósa Ferenc lakásán, Pozsgay Imre, Juhász Ferenc mellett ott van Csoóri s Aczél is – utóbbi azt veti előbbi szemére, hogy „engedi magát politikai vezérré avatni”.³⁰ A hatalomban lévők körében ez a vélemény uralkodhatott, hiszen a Kossuth-díjra felterjesztettek közül ebben az évben is kihúzzák a nevét, holott Aczél is érdemesnek tartja a kitüntetésre (a Kossuth-díjat majd csak 1990-ben kapja meg, húsz évvel a második József Attila-, és kilenccel a Herder-díja után). A hírt Knopp András, az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának (továbbiakban: TKKO) helyettes vezetője tudatja Kiss Ferencel, mintegy rábízva, közvetíti-e a költőnek, akinek – ezt pedig Knopp közvetíti – a verseit szereti Aczél. A közlésnek az ad különös jelentőséget – 1983-ban járunk –, hogy a pártközpont embere, miután találkozót kér az irodalomtörténészről, megbeszélendő a Hitel folyóirat és a Bethlen Alapítvány évek óta húzódo ügyét, folyton a főnökére – Aczél ekkor, volt róla szó, ismét a KB ideológiai titkára – hivatkozik. Mintha szóvivője volna, szóvá teszi, hogy Csoóri „legutóbb is aláírta azt a tiltakozást”, Haraszti Miklóssal kerülve „egy platformra”. (Talán az erdélyi szamizdat „folyóirat”, az Ellenpontok szerkesztőinek szabadon bocsátását követelő 1982. novemberi 71 fős nyilatkozatra, de valószínűbb, hogy a Duray Miklós perbe fogása ellen tiltakozó, 1983. február 7-án kelt, 350 aláírást tartalmazó, Losonczy Pálnak, illetve Gustav Husáknak elküldött levélre célozhatott.) Felveti, magától értetődően, a Duray-könyv, a *Kutyaszorító* előszavának (*Kapaszkodás a megmaradásért*) megírását, Csoóri utolsó súlyos szilenciama kiváltó okát is, nyilván egyetértve s védve a párt hozta intézkedéseket. Itt viszont Kiss Ferenc játszotta a szóvivő szerepét, mondván, Csoóri „nem vette volna rossz néven, ha a politika egy tömör kommunikében elhatárolja magát” tőle s az előszótól. A válasz vagy Knoppra, vagy a pártjára, vagy mindkettőre nézve cinikus javaslat: a szilenciával sújtott „adjon be kérvényt Köpeczinek a törlesztés felfüggesztése végett”. Az osztályvezető-helyettes aztán, mint aki érzékeltetni igyekszik a költő körül kialakult (vagy kialakított) helyzet ellentmondásosságát, megenged maguknak előbb egy nagyvonalú, majd egy kisstílusú gesztust. Az egyik a tavasszal Magyarországon járt Bush amerikai alelnök nyilatkozatára épít, hogy ugyanis két nagy élménye volt nálunk: „találkozása Aczél Györggyel s a másként gondolkodók jeles képviselőjével, Csoóri Sándorral”, ám az alelnök előtte megkérdezte a magyar partnerét, nem sérti-e az íróval való találkozás. A másik gesztus, netán irigységet kiváltó szándékkal, hogy csak ne panaszkodjon a költő: a Magvető Kiadó életműszerződéseire tért ki, hangsúlyozván, „bizony, nagy összegekről van szó, de nem Hernádi vagy Gyurkó áll az élen, hanem Tandori, s bizony, Csoóri is nagy összegeket kapott”.³¹

Adalékok továbbra is az Aczél–Csoóri kapcsolathoz, amely mindinkább tart afelé, hogy elmergesedő viszonynak, semmint elmélyülő barátságnak lehessen tartani. A helyzet, a helyzetük alakulásáról a következő évben is Knopp számol be, január közepén és augusztus legelején is találkozóra hívja Kiss Ferencet a Rózsadombba. Hosszasan lehet tárgyalni a se vége, se hossza ügyekről, a Bethlen Alapítványról s főleg a folyóirat-alapításról, a Hitel dolgáról, mielőtt vége szakadna egyiknek vagy másiknak. Az irodalomtörténész tudatja – mintha a pártember nem tudná –, hogy megújították a lapkérési engedélyüket, és hogy Aczél György azt üzenete, egy hónap múlva tud válaszolni. Nyilván a huzavona okait firtató kérdésére a presszóban azt a választ kapja, hogy az ilyen terveket a Politikai Bizottság elé kell vinni, ott pedig – beszélgetőtársa kerek percc kimondja – „Csoóri nagy tehetetel az ügyben”. Azt meg ő tudatja, hogy a Duray-könyv előszavát szétküldték a megyéknek, „erre fogunk gondolni, nem az életműre”. A lap tervének egyik kiötlője határozott: márpedig a költő nélkül „nem megy” az egész, mondja, aztán mintha visszakozna, kijelenti: „Nem is nagyon kell nekünk ez a lap: vele a politika felelősségéből is át kell vállalnunk.” A színpadra kívánczó dialógus folytatódik: a lap lehetséges, közli a politikus, de konkrétabb terv kellene, mire az irodalmár: talán „Domokos Matyi” megcsinálhatná. Újabb replika: kellene egy párttag, mert különben – akárhogy is nézik – „ez Csoóri lapja lenne”. Jön a viszontválasz: „Mikor Matyit megkértük, számoltunk azzal, hogy ő az, aki. (...Nekünk elég, hogy ismerjük Matyi észjárását, szellemét. Mi nem vagyunk párt, és senkitől nem kívánunk pártszerű hűséget).”³²

Az augusztusi találkozó – legalábbis a napló bejegyzése alapján – nem rövidebb, ám ridegebb. Knopp „egész habitusa” lázad a lapindítás terve ellen. Mert hogy terjesszen egy „ilyen szerk. bizottságot a Pol. Biz. elé? Csoóri, Csurka, Mészöly? Kidobnak vele. Most is ez a Duray-bizottság, Szabad Európa.” Érvelhet Kiss Ferenc, hogy Csoóriék nem tagjai a bizottságnak, s a Duray-ügyben írott levelüket (a Losonczinak és a Husáknak szólót) sem akarták publikálni. Mondhatja azt is, milyen célokat szolgálna, kiket támogathatna – például Kallós Zoltánt, ösztöndíjjal – az alapítvány, nem jutnak dűlőre. A végén, távirati stílusban: „Személyes ügyek: Hernádi, Gyurkó, Jancsó. Ő [mármint Knopp]: Kijár nekik egy színház.”³³

Nekik ki, kegyúri kiváltságként, a kecskeméti színház. Nekünk nem, alkuk árán sem, egy lap – feleselhetett volna Csoóri, ha ama 1984-es levelét később írja meg. Amikor papírra vetette, még csak – illetve, a helyzethez illően: már – azt tudhatta, hogy személye nagy teherterhelés. Ez ellen azonban aligha tiltakozott volna. Hogy mi fogatott tollat vele, világosan előadja: „Rossz és megalázó történetekbe bonyolódunk. Az Ön és az enyém még a rosszak között is kivételesen lehangoló. [...] Donáth Ferencről meghallottam, mit feltételez Ön rólam [...] Cs. S. annyira gyűlöl engem, hogy a fizikai megsemmisítésemről sem riadna vissza [...] Hát csak ennyire ismer engem Aczél György? S ilyen elvetemültnek tart? És a tanácsadói képesek elhítenni vele, hogy egy magyar költő közönséges terrorista is lehet?” Megdöbbenését nem ecseteli drámai módon, a közéletet fenyegető veszélyre figyeltet: „erőt veszek magamon”, írja, mert „lassan mindnyájan gyötrő kicsinyeskedésekbe szorulunk bele, s már nem célok, nem eszmék, nem elképzelések igazgatnak bennünket, hanem lelki sérüléseink”. Miután – mint az első, el nem küldött levélben is – mintegy egyenlőnek mutatta a felelősségüket, szigorúan kiporciózza azt a részt is, ami csak a címzetté, amivel csak ő számolhat el, másnak és magának. „Sose tagadtam, hogy a hazai közérzet megromlásában a legilletékesebb történelmi személynek Önt tartom – indít, kétségtelenül vádolón és más tónusban, mint tizenvalahány évvel korábban. – Ahogy a jót s a szabadító hatású kezdeményezést Aczél György nevéhez kötöm, kénytelen vagyok a rosszat is odakötni. Az az egyoldalú személyi politika, amelyet Ön – tudatosan vagy érzelmi elfogultságai miatt – évtizedek óta folytat, a magyar értelmiségiek egyik részét lefegyverezte, illetve egy »kellemes béke« (kellemes szétesés?) állapotába sodorta, a másik részét viszont érdektelenségbe vagy dacos ellenzékiségbe.” Felhossa még „mitologizálva” a pártideológus szerepét, hogy a megszokottnál „nagyvonalúbb, izgalmasabb kontraszelekciót vezetett be”, ami kezdi veszélyeztetni – és itt ismét, mint a ’73-as levélben, az elismerés felső fokát használja – a harminc esztendő alatt megteremtett „jelentős történelmi életművet”. Aztán, mintha mentegetőzne az előbb írottakért, és mert „jelentékteleneknek” nevezte a KB-titkár munkatársait, biztosítja a megszólítottat: „Ha én nem becsültem és nem szerettem volna Önt, sose írnék így, ezt elhíheti.” Ehhez kapcsolja majd azt a gondolatát, amelynek az őszintesége s hitele különösen a *Hó emléke* lírai énjének a párt számára is emlékezetes alapállása után – „egy fennköltlen züllő ország szemével farkasszemet nézve” – kétséges. „...én az életem esélyeit is Önnel együtt veszítettem el és veszítem el ma is – jelenti ki, megtoldva kérdéssel –, hogyan írhatnék hát le hazug mondatokat?” Végül, mint aki lezártnak tekinti kapcsolatukat, s leszámol azzal, hogy lehetnek még közös ügyeik, lényegében személyes kudarcuk belátásával búcsúzik: „A mi »nacionalizmusunk« nem akart mást, mint saját magunkat meghódítani, és tartást adni egy nemzetnek. Ez a tartás nem ellenlábasa, hanem erőtartaléka lehetett volna az Ön politikai akaratának. Sajnos, »legigazibb hívei« az évek során fölmorzszolták ennek minden lehetőségét.”³⁴

A levél legvége, 1984-ben, Aczél nehéz helyzetére utal. Csoóri tapintatáról, lelki érzékenységének finomságáról, mondhatni, gyengédségéről árulkodik, hogy várt a postázással. Különböző helyekről, például a pártállam belső vezető köreiből is tudhatta, hogy Aczél alatt inog a szék, hiszen amit Révész Sándor állít,³⁵ nemcsak a hetvenes évek végére, a nyolcvanasok elejére igaz, hanem a későbbi időkre is. Egyrészt, hogy a költő minden lényeges „népfrontos” ellenzéki akcióban részt vesz, másrészt, hogy Kósa Ferencsel és Juhász Ferencsel együtt benne van „abban a szűk konzultációs körben” is, amely „az esedékes nagy irodalompolitikai és kultúrpolitikai átrendezkedésről, minisztériumszervezésről és a hozzá tartozó személyi ügyekről tárgyal Aczéllal és Pozsgayval”. A miniszterelnök-helyettes korában is a legerősebb informális hatalommal bíró Aczéllal a KB-titkári posztról való leváltása előtt bizonyára nem tárgyalt – az előbb ismertetett esetek, a Kiss-Knopp-féle beszélgetések ezt valószínűsítik –, de ha akkor küldi el a levelét, nehezen háríthatna volna el a vádat, hogy minden méltató szava ellenére vissza akart vágni, elégtételt

szerezni, kárörvendő módjára. 1986-ban viszont, amikor partnerét a titkári tisztsége után a Központi Bizottsági tagságától is megfosztották, a Társadalomtudományi Intézet főigazgatói székében ülve akár vigasztalásul, akár engesztelésül, akár biztatásul is hangozhattak a „földszintes Dugonics Titusz” emberi szavai.

(Folytatjuk)

JEGYZETEK

- ¹ közli: STANDEISKY Éva, *Tájhivatal*, 2000, 1995/9, 48–53.
- ² *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956–1963*, szerk. CSEH Gergő Bendegúz, KALMÁR Melinda, PÓR Edit, Osiris, 1999, 152–153.
- ³ *Uo.*, 154–155.
- ⁴ *Írók pórázon*, szerk. TÓTH Gyula, MTA Irodalomtudományi Intézete, 1992, 138–139.
- ⁵ *Zárt, bizalmas, számozott II*, szerk. CSEH Gergő Bendegúz, KRAHULCSÁN Zsolt, MÜLLER Rolf, PÓR Edit, Osiris, 2004, 310–311.
- ⁶ DOBOZY Imre, *Utazás inkognitóban*, Élet és Irodalom, 1964/1.
- ⁷ *Csoóri Sándor bibliográfia*, szerk. AGÓCS Sándor, Hítel Kiadó Kft., h. n., é. n.
- ⁸ CSÁK Gyula, *Magyar költő Havannában*, Élet és Irodalom, 1966/6.
- ⁹ FARKAS László, *Új Írás*, 1966/7.
- ¹⁰ STANDEISKY Éva, *Gúzsba kötve*, 1956-os Intézet, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005, 252–253.
- ¹¹ TARJÁN Tamás, *Meddig segít az erkölcs?*, Könyvvilág, 1981/5.
- ¹² *Zárt, bizalmas, számozott II, i. m.*, 68–70.
- ¹³ BADICS István, *Irodalmi Újság, Jelzés és közbeszólás*, 1965. március 1.
- ¹⁴ Ld. ANGELUSZ Róbert, *Kommunikáló társadalom*, Gondolat, 1983, 25.
- ¹⁵ Ld. HANKISS Elemér, „A második társadalom” = *Diagnózisok 2*, Magvető, 1986, 254.
- ¹⁶ Ld. *Írók pórázon, i. m.*, 275.
- ¹⁷ *Emlékkönyv dr. Kiss Ferenc irodalomtörténész, író, kritikus, tanár 85. születésnapja alkalmából*, szerk. ifj. Kiss Ferenc, BAKOS István, Kairosz, 2013, 101.
- ¹⁸ RÉVÉSZ Sándor, *Aczél és korunk*, Sík, 1997, 167.
- ¹⁹ *Emlékkönyv dr. Kiss Ferenc... i. m.*, 110.
- ²⁰ RÉVÉSZ, *Aczél... i. m.*, 180–182.
- ²¹ *Zárt, bizalmas, számozott II, i. m.*, 156.
- ²² *Emlékkönyv dr. Kiss Ferenc... i. m.*, 98–101., 108–111.
- ²³ Ld. ORBÁN Ottó, *Szín pompás ostrom lángoló házakkal*, Magvető, 2016, 193–201.
- ²⁴ PÁLFY G. István, *Így lássa Csoóri Sándort – aki látni akarja*, Noran Libro, 2016, 171–176.
- ²⁵ *Uo.*, 170.
- ²⁶ *Emlékkönyv dr. Kiss Ferenc... i. m.*, 132.
- ²⁷ *Uo.*, 140.
- ²⁸ Ld. CSIZMADIA Ervin, *A magyar demokratikus ellenzék [1968–1988]*, T-Twins, 1995, 102.
- ²⁹ *Uo.*, 190.
- ³⁰ *Emlékkönyv dr. Kiss Ferenc... i. m.*, 158.
- ³¹ *Uo.*, 173.
- ³² *Uo.*, 180–181.
- ³³ *Uo.*, 184–188.
- ³⁴ PÁLFY G., *i. m.*, 178–179.
- ³⁵ RÉVÉSZ, *Aczél... i. m.*, 265.